

WYMAGANIA DOTYCZĄCE NAUCZANIA STUDENTÓW PRAWA

Maria Górnicka

Katedra Postępowania Karnego, Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii
Uniwersytet Wrocławski, ul. Uniwersytecka 22/26, 50-145 Wrocław

E-mail: maria.gornicka@uwr.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0089-5030>

ABSTRAKT

Cel badań: Artykuł ma na celu opisanie zewnętrznych i wewnętrznych warunków nauczania w odniesieniu do studentów prawa, akcentując, że na wymogi te wpływa dodatkowy warunek dotyczący specyfiki przedmiotu. Wymogi te zostały odniesione do odpowiednich metod nauczania.

Metodologia: W artykule przyjęto metodę dogmatycznoprawną co do opisanych aktów prawnych oraz obserwowano kilka grup studentów prawa i studiowano literaturę pedagogiczną, a także wykonano analizę badania jakościowego czynników, budujących wysokie standardy nauczania z perspektywy studentów prawa.

Wyniki: Do zewnętrznych warunków nauczania nie pochodzących od studentów należą warunki wynikające ze specyfiki przedmiotu, z aktów prawnych dotyczących nauczania w ogólności i nauczania studentów prawa, ustanowione przez władze państwowe i władze wewnętrzne uczelni, a także polecenia przełożonych oraz reguły moralne. Do zewnętrznych warunków nauczania pochodzących od studentów natomiast należą wiedza, warunki psychiczne, w postaci nastawienia do przedmiotu i do nauczyciela, potrzeby wolności, bycia prowadzonym i akceptacji oraz motywacji, stresu, agresji, postaw osobowościowych a także chorób psychicznych, warunki fizyczne dotyczące możliwości pamięciowych, związanych z koncentracją, myśleniem, notowaniem, ze sposobem uczenia indywidualnego; warunki społeczne, rodzinne, zawodowe i kulturowe studentów. Wewnętrzne warunki zależą od samego nauczyciela i są lustrzanym odbiciem warunków zewnętrznych pochodzących od studentów.

Wnioski: Uświadomienie warunków dotyczących nauczania studentów prawa wraz z odniesieniem do odpowiednich metod nauczania jest krokiem w kierunku idealnego nauczania i przeciwdziałania wypaleniu zawodowemu nauczycieli. Ponadto wszystkie te wymagania dotyczące nauczania wpływają na proces oceniania.

Słowa kluczowe: pedagogika, prawo, Polskie Ramy Kwalifikacji, sylabusy, wymogi, dorośli

Requirements for teaching law students

ABSTRACT

Aim of the research: The aim of the article was to describe the external and internal learning conditions in relation to law students, stressing that these requirements are influenced by an additional condition concerning the specificity of the subject. These requirements have been referred to the appropriate teaching methods.

Methodology: The paper adopts a dogmatic legal method for the legal acts described, and several groups of law students were observed and pedagogical literature studied, and a qualitative research of the factors which build high standards of teaching from the law student's perspective were analyzed.

Results: The external requirements of teaching not originating from students include conditions resulting from the specificity of the subject, from legal acts concerning teaching in general and the teaching of law students, established by state authorities and internal authorities of the university, as well as orders of superiors and moral rules. The external conditions of teaching from students include knowledge, psychological conditions, attitude towards the subject and the teacher, the need for freedom and conduct and acceptance, motivation, stress, aggression, personality attitudes and mental illness, physical conditions: memory opportunities, opportunities associated with concentration, thinking, quoting, with the way of individual learning, social conditions, family conditions, job conditions and cultural conditions of students. Internal requirements depend on the teacher and are a mirror image of external conditions from students.

Conclusions: recognition of the requirements for teaching law students with reference to appropriate teaching methods is a step towards perfect teaching and counteracting teachers' professional burn-out. In addition, all these teaching requirements affect the assessment process.

Key words: pedagogy, law, Polish Qualifications Framework, syllabuses, requirements, adults

WSTĘP

Ciągłe doskonalenie metod nauczania daje asumpt do poszukiwania wymagań, którym te metody muszą sprostać. Wymagania to „zespół warunków, norm, żądań, oczekiwań związanych z czymś, które ktoś lub coś ma spełnić; wymogi, potrzeby” (Dunaj, 1996, s. 1274). Dla celów niniejszego opracowania wyrazy: „wymagania”, „warunki”, „wymogi”, zostały uznane za synonimy.

Warunki nauczania studentów mają swoje źródło poza nauczycielem (wymagania zewnętrzne) oraz w nim samym (wymagania wewnętrzne). Zewnętrzne wymagania, oprócz ogólnego rozwoju technologii i pokrewnych dziedzin nauki, wynikają ze specyfiki przedmiotu, aktów prawnych dotyczących nauczania w ogólności, aktów prawnych dotyczących danego przedmiotu, są to wymagania czasowe, pochodzące od przełożonych i studentów, oczekiwań i wcześniejszej wiedzy nauczanych studentów, ich warunków psychicznych, fizycznych, społecznych i kulturowych. Jednocześnie wewnętrzne wymagania również są uzależnione od wiedzy, warunków psychicznych, fizycznych, społecznych, kulturowych, ale nauczyciela.

Artykuł ma na celu opisanie zewnętrznych i wewnętrznych warunków nauczania w odniesieniu do osób dorosłych w postaci studentów prawa, akcentując, że na wy-

mogi te wpływa dodatkowy warunek dotyczący specyfiki przedmiotu. Wymogi te zostaną odniesione do odpowiednich metod nauczania.

WYMAGANIA ZEWNĘTRZNE

Wymagania pochodzące z innych źródeł niż studenci

Wymagania zewnętrzne dotyczące nauczania studentów prawa, pochodzące z innych źródeł niż studenci, wynikają przede wszystkim ze specyfiki przedmiotów prawnych w ogólności (tutaj również zmienność prawa i dziedzin pomocniczych), z aktów prawnych regulujących nauczanie w ogólności, jak i z aktów prawnych regulujących nauczanie przedmiotów prawnych (tutaj też nakaz wykorzystania rozwoju technologii), czy z poleceń przełożonych.

Specyfika przedmiotów prawnych, wpływająca na metody jego nauczania, zaczyna się od tego, że „prawo jest bardzo zróżnicowaną dziedziną” (Zieliński, 2002, s. 159). Ponieważ prawo reguluje różne elementy życia społecznego i korzysta z dorobku innych dziedzin naukowych, nauczyciel powinien w ograniczonym i niezbędnym zakresie sprostać rozwojowi tych dziedzin, np. nauczyciel postępowania karnego przy nauczaniu prawa dowodowego powinien orientować się w metodach kryminalistycznych i ich rozwoju.

Przedmioty prawne można podzielić na przedmioty o nachyleniu ogólnohumanistycznym oraz przedmioty o nachyleniu czysto profesjonalnym, chociaż elementy ogólnohumanistyczne i profesjonalne zwykle mieszają się ze sobą (Safjan, 2002). Przedmiotami o nachyleniu ogólnohumanistycznym są np. historia doktryn politycznych i prawnych, historia państwa i prawa, prawo rzymskie czy filozofia prawa lub socjologia prawa. Mają one za zadanie przede wszystkim ukazać „korzenie podstawowych instytucji prawnych oraz sposoby rozwiązywania podstawowych problemów społecznych” (Stelmachowski, 2002, s. 157). Również tutaj występuje praca z tekstem prawnym, ale są to dawne akty prawne lub pisma interpretatorów. Natomiast do przedmiotów o nachyleniu czysto profesjonalnym zaliczyć należy np. prawo karne, prawo cywilne, prawo administracyjne. Ich podstawowym zadaniem jest zapoznanie z obowiązującymi aktami prawnymi, ich formą, wykładnią oraz funkcjonowaniem w konkretnych przypadkach. Także tutaj nawiązuje się do historycznych uregulowań danych zagadnień, pokazuje się sposoby rozwiązywania problemów społecznych dotyczących szczegółowych unormowań w świetle ogólnych zasad poszczególnych gałęzi prawa oraz uczy się niezbędnych pojęć prawnych.

Metody nauczania powinny zostać dopasowane do specyfiki aktualnie nauczanych elementów przedmiotów prawnych (Nalaskowski, 1999). Wymagana będzie przede wszystkim praca z książką opisującą całą nauczaną dziedzinę czy książkami bądź artykułami pogłębiającymi określony na dane zajęcia temat lub – szczególnie przy przedmiotach o nachyleniu czysto profesjonalnym – praca z tekstem określonych aktów prawnych: najczęściej ustaw i rozporządzeń. Przydatne okaże się też prezentowanie kazuś historycznych lub społecznych przy przedmiotach o nachyleniu ogólnohumanistycznym czy opowiadanie kazuś hipotetycznych lub aktualnych wynikających z omawianych aktów prawnych przy przedmiotach o nachyleniu

czysto profesjonalnym oraz ćwiczenie studentów w rozwiązywaniu tych przypadków. Zawsze pożądany może okazać się opis poszczególnych instytucji prawnych. Dużą rolę w każdym z przedmiotów odgrywa wykład jako naukowe podanie informacji z nauczanego zakresu – uczy on niezbędnych umiejętności w późniejszej pracy prawnika z klientami lub na sali sądowej w postaci dłuższego skupienia uwagi i robienia notatek. Możliwa jest również obserwacja przebiegu zjawisk w ich warunkach naturalnych poprzez przedstawienie studentom filmu, także historycznego lub zanonimizowanych akt. Sposobem nauki może być również wycieczka, obejmująca wyjście do sądu lub zakładu karnego, z omówieniem elementów prawnych i elementów społecznych. Zawsze ważna będzie także praca indywidualna czy praca w grupach, polegająca na rozwiązywaniu przypadku, opracowaniu tematu czy pisaniu pism procesowych, z prezentowaniem jej wyników na zajęciach, co pozwala na opanowanie nie tylko materiału, ale również ćwiczenie wystąpień publicznych, będących elementem wykonywania zawodów prawniczych. Podobne funkcje będzie spełniała przeprowadzana na zajęciach dyskusja, pozwalająca na rozwój i kontrolę myślenia prawniczego u studentów. Sprawdzenie wiedzy studentów powinno przede wszystkim odbywać się podczas kartkówki i kolokwium, a także podczas pytania na zajęciach w różnych formach. Kiedy sprawdzamy szczegółową wiedzę, będą to testy i pytania szczegółowe, a kiedy sprawdzamy budowanie dłuższej wypowiedzi, będą to pytania rozbudowane lub dłuższe przypadki.

Ponadto prawo, szczególnie w warstwie przedmiotów profesjonalnych, jest bardzo zmienne (Zieliński, 2002), co powoduje, że nauczyciel musi nadążać za tymi zmianami oraz uczyć studentów śledzenia i przyswajania nowelizacji w odpowiednim czasie. Aby temu sprostać nauczyciel musi wyznaczać daty, w których wiedza studentów ma być aktualna, najczęściej jest to dzień zdawania egzaminu lub kolokwium. Nauczyciel podczas zajęć powinien wskazywać więc na planowane zmiany uregulowań, przede wszystkim te, które mogą wejść w życie do czasu egzaminu lub kolokwium, a także prosić studentów o sprawdzenie bezpośrednio przed tym terminem, czy ustawodawca dokonał jakichkolwiek zmian.

Nauczanie w publicznych i niepublicznych szkołach wyższych w ogólności, w tym nauczanie prawa, zostało uregulowane w ustawie z dnia 20 lipca 2018 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. poz. 1668 z późn. zm.). Określa ona zasady funkcjonowania systemu szkolnictwa wyższego i nauki. Studia są prowadzone w formie:

- studiów stacjonarnych, w ramach których co najmniej połowa punktów ECTS objętych programem studiów jest uzyskiwana w ramach zajęć z bezpośrednim udziałem nauczycieli akademickich lub innych osób prowadzących zajęcia i studentów;
- studiów niestacjonarnych wskazanych w uchwale senatu, w ramach których mniej niż połowa punktów ECTS objętych programem studiów może być uzyskiwana z bezpośrednim udziałem nauczycieli akademickich lub innych osób prowadzących zajęcia i studentów (Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce, 2018, art. 63 ust. 1).

Warunkiem ukończenia studiów i uzyskania dyplomu ukończenia studiów prawniczych jest:

- uzyskanie efektów uczenia się określonych w programie studiów, którym przypisano co najmniej 300 punktów ECTS – jak w przypadku jednolitych studiów magisterskich trwających 9 albo 10 semestrów,
- złożenie egzaminu dyplomowego;
- pozytywna ocena pracy dyplomowej – w przypadku studiów drugiego stopnia i jednolitych studiów magisterskich, a w przypadku studiów pierwszego stopnia, o ile przewiduje to program studiów. (Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce, 2018, art. 75 ust. 1).

Punkty ECTS stanowią miarę średniego nakładu pracy studenta niezbędnego do uzyskania efektów uczenia się. Punkt ECTS wymaga od studenta średnio 25–30 godzin pracy, przy czym liczba godzin pracy studenta obejmuje zajęcia organizowane przez uczelnię, zgodnie z planem studiów, oraz jego indywidualną pracę związaną z tymi zajęciami. Czas na nauczanie danego przedmiotu powinien być odzwierciedlony w programie studiów, wydanym na podstawie Prawa o szkolnictwie wyższym i nauce, poprzez pkt ECTS. (Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce, 2018, art. 67 ust. 1-3). W taki sposób ustawa określa warunki czasowe, którym muszą sprostać nauczyciele. Jeśli przykładowo przedmiot ma wyznaczone 5 pkt ECTS, a godzin ćwiczeń i wykładów jest 45, to student musi wykonać samodzielnie aż 3,5 pkt ECTS, czyli ok. 100 godzin. Czas ten także musi zostać prawidłowo zapełniony i poprowadzony przez nauczyciela, który da względem niego wskazówki jeszcze w ramach swoich 45 godzin. Czas nauczyciela wystarcza jedynie na wskazanie najważniejszych kwestii, ogólną prezentację przedmiotu lub szczegółowe omówienie części materiału, ale w przypadku przedmiotów prawniczych nie wolno zapominać o wskazywaniu pojęć i często nieznacznych różnic między nimi. Skoro nauczyciel powinien przygotować studentów do samodzielnej pracy, a potem ją skontrolować, to zawsze czas nauczyciela powinien oznaczać także odpowiedzi na pytania studentów. Celem pokazania studentom problemów prawnych i sposobów ich rozwiązań w praktyce, nauczyciel musi również wprowadzać przykłady i próbować odnosić się do praktyki. Nauczyciel decyduje więc, jak podzielić czynności między pracę na zajęciach oraz pracę domową, mając na względzie zamierzone efekty kształcenia (Perrott, 1995).

Na podstawie Prawa o szkolnictwie wyższym i nauce, oprócz wspomnianych wcześniej programów kształcenia, gdzie obecnie zostają również włączone opisy efektów kształcenia dla poszczególnych przedmiotów, czyli tzw. sylabusy, są wydawane także: standardy kształcenia i Polskie Ramy Kwalifikacji. Standard kształcenia jest zbiorem reguł i wymagań w zakresie kształcenia dotyczących sposobu organizacji kształcenia, osób prowadzących to kształcenie, ogólnych i szczegółowych efektów uczenia się, a także sposobu weryfikacji osiągniętych efektów uczenia się (Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce, 2018, art. 68 ust. 2) Przez Polskie Ramy Kwalifikacji, które są relewantne dla szkolnictwa wyższego należy rozumieć ogólne charakterystyki efektów uczenia się dla kwalifikacji na poziomach 6 i 7 Polskiej Ramy Kwalifikacji, o której mowa w ustawie z dnia 22 grudnia 2015 r. o Zintegrowanym Systemie Kwalifikacji (tekst jedn. Dz. U. z 2018 r. poz. 2153 z późn. zm.) (Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce, 2018, art. 28 ust. 1 pkt 15 lit. a).

Najważniejszymi dla procesu nauczania na studiach wyższych są Polskie Ramy Kwalifikacji, uregulowane Rozporządzeniem Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego

z dnia 14 listopada 2018 r. w sprawie charakterystyk drugiego stopnia efektów uczenia się dla kwalifikacji na poziomach 6-8 Polskiej Ramy Kwalifikacji (Dz. U. poz. 2218), ustanawiającym opis efektów kształcenia w ramach systemu szkolnictwa wyższego i nauki po uzyskaniu kwalifikacji pełnej, ujęte w kategoriach wiedzy, umiejętności i kompetencji społecznych. Istniejące rozporządzenie reguluje efekty kształcenia najpierw ogólnie, a następnie uszczegółowia je na poziomach 6 i 7 dla dziedziny sztuki oraz dla kompetencji inżynierskich. Studentów prawa obowiązują ogólne charakterystyki drugiego stopnia efektów kształcenia. Na poziomie akademickim student prawa powinien mieć przede wszystkim zaawansowaną wiedzę ogólną o kluczowych faktach, obiektach zjawiskach i teoriach wyjaśniających zależności między nimi (charakter nauk prawnych, ich relacja do innych nauk, system tworzenia norm, człowiek, który musi ich przestrzegać, teorie naukowe i metodologia badań) oraz o wybranych zagadnieniach szczegółowych (poszczególne przepisy prawa i normy prawne, zależności między nimi, poglądy dotyczące ich interpretacji), a także głównych tendencjach rozwojowych w ramach danej dyscypliny nauk prawnych. Student powinien znać również fundamentalne dylematy współczesnej cywilizacji, uwarunkowania działalności zawodowej związanej z kierunkiem studiów oraz podstawowe zasady tworzenia i rozwoju różnych form przedsiębiorczości. Zdobytą wiedzę student powinien umieć wykorzystać w praktyce poprzez formułowanie i rozwiązywanie problemów, tak prostych, czy typowych dla zawodów związanych z kierunkiem studiów, jak i złożonych i nietypowych. Student prawa powinien prezentować umiejętność komunikowania się na tematy specjalistyczne z różnymi odbiorcami (też prowadzenia debaty w tym zakresie), kierowania pracami zespołów, współpracy z innymi, a także samodzielnego planowania i realizowania uczenia się przez całe życie. Student powinien zdobyć również kompetencje społeczne do uznania znaczenia wiedzy w rozwiązywaniu problemów, odpowiedzialnego wypełniania zobowiązań społecznych i pełnienia ról zawodowych (Rozporządzenie MNiSW z dnia 14 listopada 2018, załącznik).

Na podstawie Polskich Ram Kwalifikacji tworzone są programy studiów, do których nawiązano przy okazji konkretyzacji czasu na nauczanie danego przedmiotu, a których częścią są tzw. sylabusy, czyli opisy efektów kształcenia dla poszczególnych przedmiotów, np. prawo cywilne, prawo karne materialne, postępowanie karne. W sylabusach również określono nauczaną wiedzę, umiejętności i kompetencje społeczne, będące uszczegółowieniem Polskich Ram Kwalifikacji, a ponadto liczebność grup. Programy kształcenia i zawarte w nich sylabusy wpływają bezpośrednio na nauczanie danego przedmiotu (Kwieciński i Śliwerski, 2010; Perrott, 1995). Prawo jest specyficzną dziedziną, w której nie tylko liczy się sens przepisów, ale niejednokrotnie samo sformułowanie, co czasem wymaga pamięciowego ich opanowania. Biorąc pod uwagę, że z obserwacji wynika, iż liczebność grup może być duża: na ćwiczeniach ok. 30 osób, a na wykładach ok. 300 osób, a dodatkowo czasu na opanowanie trudnych kwestii jest mało, najczęściej zajęcia prowadzone są w formie wypowiedzi zza katedry. Część materiału lub powtórka, jeśli wystarczy na nią czasu, może zostać zrobiona w formie pracy w grupach, ale należy przy tym uważać, aby studenci nie nauczyli się tylko materiału opracowywanego przez swoją grupę, co implikuje od razu konieczność robienia kartkówki lub kolokwium. Kartkówki czy pytanie z poprzednich zajęć i podczas zajęć mogą zmobilizować studentów do systematycznego uczenia się,

tak aby wiedza została ugruntowana, a nie zapomniana zaraz po egzaminie, co także może zostać sprawdzone dalej w toku nauki.

Konkretne metody i techniki, korelujące z sylabusem przedmiotu, mogą zostać ujednolicone podczas zebrań z kierownikami katedr, instytutów lub zakładów poprzez wytyczne, np. co do wykorzystania prezentacji multimedialnych, lub mogą pozostawać w swobodnej gestii nauczyciela. Kierownicy mogą także wymagać tylko zastosowania konkretnej techniki, np. zadania referatu w określonej częstotliwości, resztę pozostawiając już nauczycielowi.

Nauczyciel, oprócz poleceń przełożonych, musi brać pod uwagę akty prawne dotyczące nauczania ustanowione przez organy wewnętrzne uczelni. Budują one kulturę organizacyjną uczelni, która również jest jednym z warunków nauczania studentów prawa (Kwieciński i Śliwerski, 2010). Obowiązkami nauczycieli będzie więc sprawdzanie przestrzegania i wypełniania przez studentów ich obowiązków zapisanych w Regulaminie Studiów związanych z wytrwałym zdobywaniem wiedzy i umiejętności przewidzianych programem kształcenia, uczestniczeniem w zajęciach dydaktycznych, terminowym uzyskiwaniem zaliczeń i składaniem egzaminów oraz odnoszeniem się z szacunkiem do współstudiujących, pracowników i władz uczelni. Ma temu służyć np. zobowiązanie prowadzących zajęcia, na Wydziale Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, do monitorowania (kontroli) obecności studentów na zajęciach (ćwiczeniach, warsztatach, laboratoriach, konwersatoriach) oraz prowadzenia list obecności na zajęciach, w szczególności na studiach stacjonarnych. W przypadku trzech kolejno występujących po sobie nieusprawiedliwionych nieobecności prowadzący zajęcia zobowiązany jest najpóźniej w terminie 5 dni od wystąpienia trzeciej nieobecności, dostarczyć do dziekanatu w formie pisemnej listę tych osób wraz z numerami albumu, z wyjątkiem studentów, którzy uzyskali zgodę na eksternistyczne zaliczanie niektórych zajęć, zgodnie z Regulaminem studiów w Uniwersytecie Wrocławskim (Uchwała Nr 26/2015 Senatu Uniwersytetu Wrocławskiego, § 24). Prowadzący zajęcia zobowiązany jest do poinformowania studentów najpóźniej na pierwszych zajęciach o treści tego zarządzenia (Zarządzenie nr 18/2017 Dziekana Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego § 2 i 4).

Jakość pracy nauczycieli jest oceniana poprzez ankiety studenckie, hospitacje zajęć, składanie przez nauczycieli raportów dotyczących oceniania i dyplomowania, co również jest regulowane przez organy wewnętrzne uczelni (Zarządzenie nr 42/2016 Dziekana Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, § 1). Ocenianie nauczycieli dokonuje się w podziale na następujące kryteria:

- a) przydatność zajęć do opanowania materiału wymaganego do uzyskania zaliczenia,
- b) punktualność prowadzącego,
- c) określenie przez prowadzącego zasad uzyskania zaliczenia,
- d) rzetelność oceniania,
- e) zainteresowanie studenta tematyką i przebiegiem zajęć,
- f) komunikatywność prowadzącego zajęcia,
- g) stosunek prowadzącego zajęcia do studentów,
- h) dostępność prowadzącego w godzinach konsultacji,

- i) przygotowanie prowadzącego do zajęć (tutaj też przygotowywanie i korzystanie z prezentacji multimedialnych na sprzęcie dostępnym w salach wykładowych),
- j) kultura osobista prowadzącego (Zarządzenie nr 42/2016 Dziekana Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, § 2).

Powyższe to kolejne warunki, jakim muszą sprostać nauczyciele. W przypadku zbyt niskich wyników wszczynana jest procedura ostrożnościowa polegająca na wyjaśnieniach ustnych lub pisemnych, a może ona obejmować dodatkowe wytyczne dla prowadzącego (Zarządzenie nr 42/2016 Dziekana Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, § 2). W rzeczywistości, zamiast rzetelnej oceny pracy nauczyciela, może on zostać pomówiony w ankiecie przez studentów w odwecie za postawienie złych ocen, co wobec anonimowości ankiety jest trudne do udowodnienia, ale próba wyjaśnienia przyczyn wyników ankiety powinna nastąpić podczas procedury ostrożnościowej.

Całość opisanych warunków nauczania studentów prawa ma służyć zrealizowaniu przez nauczyciela celów strategicznych uczelni, również regulowanych w jej aktach wewnętrznych, dotyczących doskonalenia kształcenia i podnoszenia kompetencji kadry naukowo-dydaktycznej (Uchwała nr 136/XI/2015 Rady Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, załącznik). Należy pamiętać, że celów nauczania, nauczyciel nie może osiągnąć samodzielnie bez pracy studentów także poza godzinami zajęć.

Oprócz reguł pisanych, nauczyciel w swojej pracy powinien postępować według reguł moralnych, przyjętych w danej społeczności. Wyraża się to w dążeniu do wyposażenia studenta prawa w niezbędne wiadomości i postawy z jednej strony, a z drugiej – do uniezależnienia się osoby nauczanej, aby posiadaną wiedzę mogła wykorzystać nie tylko na egzaminie, ale również w praktyce (Philippe, 2003, str. 39). Jest to także stosowanie władzy tylko w zakresie niezbędnym do nauczania, szanowanie studentów, motywowanie ich do nauki, przekazywanie im wiary, że są w stanie nauczyć się przedmiotu, próba uprzyjemniania nauki oraz wreszcie sprawiedliwe ocenianie (Kwieciński i Śliwerski, 2010; Philippe, 2003).

Wymagania pochodzące od studentów

Wymagania pochodzące od studentów dotyczą ich wcześniejszej wiedzy i oczekiwań, warunków psychicznych, fizycznych, społecznych (w tym rodzinnych) i kulturowych. Studentami prawa są osoby dorosłe (Garlicki, 2002), które zdały maturę, w przypadku studentów stacjonarnych nawet z bardzo dobrymi wynikami, mają oni wykształcenie ogólne (jeśli są już na którymś z kolejnych lat, to znają oni też część przedmiotów prawnych), wiedzą oni już na czym polega nauka. Jednocześnie sam kierunek studiów mógł zostać wybrany przypadkowo lub omyłkowo, wynikać z powodu jedynie wyobrażeń o dużych zarobkach po jego skończeniu (Osiatyński, 2002), z braku pomysłu na swoje życie albo namowy rodziców. Studenci są najczęściej na etapie wchodzenia w dorosłość. Na studiach mogą być z dala od własnych rodzin lub chcieć zakładać własne rodziny. Muszą się przekonać, czy dokonali prawidłowego wyboru studiów, czy są w stanie kontynuować obraną drogę nawet jeśli na jej wybór miał wpływ inny człowiek lub przypadek.

Wcześniejsza wiedza studentów wpływa na ich oczekiwania względem uczonych treści i umiejętności, a także powoduje, że chcą oni uczyć się treści przydatnych w pracy i w życiu, dlatego tak ważne jest rozpoznanie ich oczekiwań (Wróblewska, 2012). W tym celu władze Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego w grudniu 2018 r. poprosiły studentów o zastanowienie się, a następnie wypowiedzenie się na spotkaniu zorganizowanym w dniu 13 grudnia 2018 r., na temat dydaktyki, czyli jakby właściwie zadały im pytanie: co wpływa na jakość nauczania, także prawa, w szkole wyższej? Wzięli w tym udział dobrowolnie studenci Wydziału, przede wszystkim czwartego roku prawa. Nie ustalano ich liczby, ani nie ułożono wcześniejszej listy możliwych odpowiedzi, ponieważ uznano, że są to badania jakościowe w formie wywiadu grupowego. Odpowiedzi studentów pogrupowano ostatecznie w 4 kategorie:

1. Spójność wykładów i ćwiczeń w ramach całego przedmiotu: jeśli możliwe jest omówienie na wykładach i przećwiczenie podczas zajęć ćwiczeniowych całego materiału, to najlepiej jeśli jest on zgrany w tym samym czasie, a ćwiczenia prowadzone w formie warsztatowej; jeśli nie ma możliwości powtórzenia całego materiału na wykładach i ćwiczeniach, to najlepsze jest zgranie poszczególnych elementów w jedną całość materiału, omawianą po kolei na poszczególnych wykładach i ćwiczeniach.
2. Dostosowanie sposobu prowadzenia zajęć do celów przedmiotu: zajęcia mają przygotować do formy egzaminu i z materiału niezbędnego do egzaminu, a także mają uczyć umiejętności przydatnych przy wykonywaniu zawodu.
3. Jasność zakresu materiału egzaminacyjnego: najlepiej jeśli jest podawany w formie zagadnień, także jego ilość powinna zostać wymierzona do możliwości studentów.
4. Przejrzysty system oceniania: z góry podana forma egzaminu oraz w przypadku kazusów na egzaminie ustalenie poziomu trudności, na którym jeszcze dostęp do aktów prawnych nie jest konieczny, a na którym staje się on niezbędny (Machaj, 2018).

Powyżej przedstawione czynniki budujące wysokie standardy nauczania, także prawa, z perspektywy studentów, opisują ich oczekiwania wobec nauczycieli. Pokrywają się one z warunkami nauczania wynikającymi z aktów prawnych. Studenci zdają się nie zauważać wymagań dotyczących nauczania, mających źródło w ich osobowości i zachowaniach lub w osobie nauczyciela, co może wynikać z instrumentalnego nastawienia na przygotowanie do zdania egzaminu lub z uznania tego za naturalne.

Warunki psychiczne studentów, które powinni brać pod uwagę nauczający ich nauczyciele, mają postać nastawienia do przedmiotu i do nauczyciela, potrzeby wolności, bycia prowadzonymi, akceptacji oraz motywacji, stresu, agresji, postaw osobowościowych, a także chorób psychicznych (Kwieciński i Śliwerski, 2010; Philipe, 2003). Studenci do przedmiotu mogą być nastawieni entuzjastycznie, ale również sceptycznie, na co może wpływać już sama nazwa przedmiotu, także prawniczego. W odpowiedzi nauczyciel powinien próbować wzbudzić ciekawość do materii swojego przedmiotu, szczególnie poprzez pokazywanie działania przedmiotu w praktyce, poprzez podawanie przykładów, anegdot i rozwiązywanie kazusów, ale nauczyciel musi również wskazać konsekwencje nienauczenia się przedmiotu, motywująca

może być też informacja na temat jego zdawalności. Również nastawienie studentów do samego nauczyciela może nie być neutralne już od pierwszych zajęć, jeśli dowiedzieli się od starszych roczników, jak były one prowadzone w poprzednim roku i jaka jest zdawalność. Nauczyciel może jednak zmienić zdanie studentów o sobie, postępując od początku inaczej lub tylko eksponując bardziej niezauważone wcześniej elementy przyciągające do przedmiotu, rozluźniając atmosferę albo ją zagęszczając poprzez zadawanie studentom dodatkowych zadań, pytając lub robiąc kartkówki na ocenę. Nauczanie może więc wymagać też zastosowania sankcji (Philippe, 2003). Uczenie się każdego przedmiotu powoduje stres u studentów i rolą nauczyciela jest taka jego stymulacja, aby stres ten pomógł, a nie przeszkadzał, dlatego nie może być ani zbyt mały, ani zbyt duży. Podobnie relacja nauczyciela ze studentami nie powinna wywoływać w nich zbyt dużego stresu, ani zbyt małego (Merecz, 2005).

Studenci mogą uczyć się przedmiotu do wyboru lub przedmiotu obowiązkowego, ale zawsze mają potrzebę wolności, która polega na możliwości dokonywania wyboru oraz potrzebę akceptacji siebie i swoich wyborów przez otoczenie: nauczyciela i kolegów (Wróblewska, 2012). Aby to zaspokoić nauczyciel może włączyć studentów w procesy wyboru technik nauczania, kolejności nauczania elementów przedmiotu czy metod oceniania. Jednocześnie powinno to odbyć się pod okiem nauczyciela, tak aby zaspokoić także potrzebę studentów do bycia prowadzonym. Poprzez poczucie studentów, że współtworzą proces nauki wpływać to też będzie na ich motywację (Wróblewska, 2012). Chociaż tutaj – w zależności od osoby – motywować może bardziej np. wskazanie celów nauczania czy częstsze przeprowadzanie kartkówek, kolokwiów i pytanie na zajęciach. Motywacja do nauki przedmiotu może wynikać nie tylko z przekonania o opłacalności nauczania się danego przedmiotu w postaci dobrze zdanego egzaminu lub pracy w zawodzie prawnika, ale z samej przyjemności uczenia się uporządkowanych kwestii prawnych, które po głębszym przyjrzeniu się im rodzą wiele pułapek. Nauczyciel powinien próbować osiągnąć u studentów także ten stan motywacji, choć to jest jeszcze trudniejsze zadanie. Powinien próbować obudzić ciekawość studenta do nauczanych treści (Philippe, 2003). Czasem jednak będzie musiał pogodzić się z oporem studentów, który może wynikać z działania innego autorytetu w postaci mediów lub innego wykładowcy, ale także z własnej decyzji studenta (Philippe, 2003).

Motywuując do studiowania przedmiotu, nauczyciel nie może jednak przekroczyć pewnej miary tak, aby nie wzbudzić agresji studentów względem swojej osoby lub względem innych studentów. Agresja pochodząca z różnych źródeł jest kolejnym z warunków nauczania studentów prawa (Kwieciński i Śliwerski, 2010). „Z badań epidemiologicznych międzynarodowej klasyfikacji ICD-10 (International Classification of Diseases, WHO), przypisującej zachowania agresywne do tzw. „zaburzeń w sferze zachowań społecznych”, wynika że ich rozpowszechnienie wśród dzieci i młodzieży stanowi od 2% do 10% populacji” (Kwieciński i Śliwerski, 2010, s. 276) Poszukując przyczyn agresywnych zachowań należy wziąć pod uwagę wyposażenie genetyczne i czynniki środowiskowe (Strelau i Doliński, 2010). Agresja studentów może wynikać z ich frustracji czynnikami leżącymi poza zajęciami oraz związanymi z przebiegiem zajęć. Nauczyciel może zapobiegać tylko agresji, do której sam mógłby sprowokować studentów, będzie to np. zbytne wychwalanie studenta, który prawidłowo odpowie-

dział na pytanie, wśród innych studentów, co może wywołać u tego studenta dodatkowy efekt onieśmienia (Philipe, 2003), czy podkreślanie nieprawidłowości wypowiedzi innego studenta, co wzbudza gniew i cierpienie oraz pragnienie rewanżu, a także podważa dobre mniemanie studenta o sobie (Strelau i Doliński, 2010). Nie oznacza to jednak, że nauczyciel bojąc się agresji może zgadzać się na wszystko, co zaproponują studenci. Pochwała studenta może jednak wzbudzić jego poczucie sukcesu i motywować do dalszej pracy, a względem całej grupy może to powodować chęć pracy celem docenienia. Nauczyciel powinien również wskazać, że odpowiedź studenta była nieprawidłowa, ale może to zrobić delikatnie, poszukując jej dobrych elementów i na ich podstawie próbując naprowadzać studenta na właściwą odpowiedź (Perrott, 1995). Nauczyciel powinien również reagować na wyśmiewanie się z chorego studenta (Kukła, Duda i Czerw-Bajer, 2011). W przypadku ostrych aktów agresji również konieczna jest prawidłowa reakcja nauczyciela, który powinien być świadomy odpowiedzialności za studentów i za samego siebie (Kukła, Duda i Czerw-Bajer, 2011). Dlatego najpierw powinien zadbać o bezpieczeństwo swoje i studentów. W tym celu konieczne może być wezwanie Policji lub służb porządkowych uczelni i nakazanie opuszczenia pomieszczenia przez innych studentów. Gdyby nauczyciel zdecydował się na wezwanie służb, to pozostając ze studentem do czasu ich przyjazdu, powinien zadbać o asystę jeszcze innej osoby z personelu uczelni. Ponadto nauczyciel powinien mieć zapewnioną drogę ucieczki. Zachowanie spokoju przez nauczyciela może wpłynąć korzystnie na studenta, który może się uspokoić (Dembińska, 2017). Jeśli prowadzący zajęcia nie zdecydował się na wezwanie służb, to rozwiązaniem problemu jest prawidłowa komunikacja ze studentami, w której nauczyciel może wpłynąć na otoczenie, rozmawiać, negocjować i stać po stronie prawdy (Kukła, Duda i Czerw-Bajer, 2011). Ponadto nauczyciel powinien obiecać studentowi, że porozmawia z nim ponownie, kiedy już przestanie być agresywny (Dembińska, 2017). Rozmowa taka powinna być spokojna, rzeczowa i krótka, z wzięciem pod uwagę perspektywy studenta, a przed końcem powinno się odwołać do jego poczucia obowiązku i dojrzałości (Rogers, 2014).

Potrzeby psychiczne studentów mogą wynikać także z ich postaw osobowościowych i stanów chorobowych w tym zakresie, a także z chorób psychicznych. Granica między normą psychiczną i nienormalnością jest płynna, nieostra, uwarunkowana czynnikami społeczno-kulturowymi (Pużyński, 2007). Zdrowymi czynnikami osobowościowymi są m.in.: dokonywana samoocena, atrakcyjność interpersonalna, zachowanie pomocne czy konformizm (Strelau i Doliński, 2010). Elementy te powinien wykorzystać nauczyciel prawa, pytając się studentów, czy zrozumieli przedstawiony materiał lub prosząc o jego powtórzenie. Zaburzenia osobowości natomiast mogą być specyficzne, czyli może to być osobowość ekscentryczna, dramatyczna lub lękowa albo niespecyficzne, niesklasyfikowane wyżej (Strelau i Doliński, 2010). Podobnie jest z chorobami psychicznymi, na które mogą chorować studenci. Najpopularniejsze, z jakimi może spotkać się nauczyciel, to schizofrenia i chorobliwe zaburzenia nastroju (Strelau i Doliński, 2010). W przypadku ataków choroby psychicznej, które, jak wynika z obserwacji, podczas zajęć występują jedynie incydentalnie, zachowanie nauczyciela powinno być podobne jak w przypadku aktów ostrej agresji (Dembińska, 2017).

Choroby somatyczne studentów natomiast otwierają katalog wymagań dotyczących nauczania związanych z ich warunkami fizycznymi. Czasem w ogóle nie będą

widoczne, a czasem mogą wpływać na obecność na zajęciach lub odznaczać się dziwnym zachowaniem, np. w przypadku epilepsji. Nauczyciel powinien reagować na to tak, by dana osoba była nadal akceptowana w grupie (Kukła, Duda i Czerw-Bajer, 2011). Paradoksalnie może to pokazać pełnosprawnym studentom, że edukacja to nie tylko wysiłek, ale także radość odkrywania nowych treści mimo przeciwności (Kukła, Duda i Czerw-Bajer, 2011). Sytuacja ta powinna zostać rozwiązana w taki sposób, aby za wszelką cenę uniknąć budowania barier w dostępie do edukacji wynikających z psychiki samego studenta niepełnosprawnego. Nie wolno dopuścić do tego, aby powstało „przekonanie o własnych niemożliwościach i ograniczeniach, brak wiary w możliwość osiągnięcia wykształcenia i co za tym idzie zdobycia pracy oraz samodzielności. Wszak właśnie dostęp do wiedzy i możliwość samodzielnego wyboru czy podejmowania decyzji jest jednym ze sposobów przeciwdziałania marginalizacji” (Tylewska-Nowak i Dykcik, 2013, s. 8). Konieczne w takiej sytuacji może okazać się także nawiązanie właściwych relacji z rodzicami lub opiekunami osoby niepełnosprawnej. Powinny one opierać się na wzajemnym zaufaniu i życzliwości (Kukła, Duda i Czerw-Bajer, 2011). Ponadto nauczyciel nie może zapominać, że merytoryczny poziom zajęć powinien pozostać na takim samym poziomie, jakby wszyscy byli zdrowi i nauczyciel nie ma prawa go obniżyć.

Pozostałe warunki fizyczne studentów mają postać możliwości pamięciowych, związanych z koncentracją, myśleniem, notowaniem, ze sposobem uczenia indywidualnego. Możliwość percepcji, koncentracji i myślenia wynikają z pracy mózgu (Strelau i Doliński, 2010). Zapamiętywanie polega na przyswojeniu, magazynowaniu i odtwarzaniu informacji. Według badań wiadomości są najszybciej zapomniane zaraz po ich przyswojeniu i każde powtórzenie wydłuża pamiętany materiał (Henderson, 2005). Silna koncentracja utrzymuje się ok. 15 minut (Strelau i Doliński, 2010), a tymczasem zajęcia trwają 1,5 godziny. Nauczyciel powinien więc mówić niemonotonnie, przeplatając ważniejsze treści lżejszymi, teorię – przykładami. Ponadto powinien baczyć, czy wszyscy nadążają i zadawać pytania kontrolne. Całość powinna zostać dostosowana od następujących rodzajów myślenia:

- koncentracja na danych i szukanych,
- emocje, odczucia i intuicja,
- weryfikacja danych,
- nastawienie na zysk,
- pomysły i innowacje,
- myślenie o samym procesie myślenia (de Bono, 1995).

Skoro ostatecznym wynikiem posłużenia się różnymi rodzajami myślenia powinno być rozwiązanie danego problemu (de Bono, 1995), to każde z nich należy próbować zastosować szczególnie przy rozwiązywaniu kasusów. Nauczyciel powinien uważać również czy mówi na tyle powoli, że możliwe jest zanotowanie przekazywanych treści, chyba że pozostają one na udostępnionych studentom prezentacjach, na określonych wcześniej stronach w książce lub w ustalonych przepisach ustaw. Niestety zanotowanie niektórych szczegółowych elementów prawa w formie map myśli, zwłaszcza poprzez zastąpienie samymi rysunkami, może być dalece utrudnione, ponieważ, jak to wskazano już wcześniej, dużej części elementów należy nauczyć się tak, jak brzmią w przepisie. Jednocześnie na szybkość notowania, zapamiętywania,

koncentracji i myślenia wpływa wiedza studenta o samych sposobach uczenia się (Philippe, 2003). Najbardziej skuteczne z tych metod nauczyciel może również przedstawić na początku zajęć, jeśli wystarczy mu czasu, ale wykorzystanie ich zależy od woli studentów, którzy mogą mieć już uprzednio wypracowane i dopasowane do siebie metody uczenia się.

Obok warunków fizycznych nauczanie powinno także wziąć pod uwagę warunki społeczne studentów, dotyczące sytuacji rodzinnej, materialnej czy zawodowej. Mogą one mieć znaczenie przy doborze przez nauczyciela metod nauczania, ale nie powinny mieć w żadnym wypadku wpływu na samo ocenianie. Jeśli studenci mają własne rodziny, dzieci, muszą pracować czasem nawet po godzinach, to powoduje, że mają mniej czasu na naukę w domu i nauczyciel powinien zajęcia prowadzić tak, aby praca własna studenta nie wymagała niemożliwego dla niego do udźwignięcia wysiłku, chociaż jeśli chodzi o studentów prawa a praca dotyczy prawa, nie czegoś innego, to może pomóc w nauce. Opisana sytuacja rodzinna, materialna i zawodowa będzie dotyczyć przede wszystkim studentów niestacjonarnych, chociaż obecnie coraz częściej występuje także na studiach stacjonarnych. Nauczyciel może więc domyślać się takiej sytuacji studentów przede wszystkim po trybie studiów, na jaki uczęszczają. Kiedy czasu na przećwiczenie jest mało, nauczyciel powinien wymagać, aby studenci uczyli się na bieżąco z zajęć na zajęcia – to zaoszczędzi im czasu spędzonego nad książkami bezpośrednio przed egzaminem.

Podczas zajęć studenci zdradzają różny poziom kultury, są to ich warunki kulturowe wyniesione z domu (Kwieciński i Śliwerski, 2010). Nauczyciel musi być na to przygotowany i wiedzieć, jakie zachowania jeszcze może zaakceptować, a do jakich należy się odnieść, np. reakcja na wyśmiewanie się z kolegów podczas zajęć czy reakcja na kłamstwo ze strony studenta. W przypadku prawa należy nawiązać jednocześnie do kultury prawnej, czyli budzić w studentach prawidłową postawę względem prawa. Kultura prawna to przestrzeganie prawa z jednej strony i wykorzystywanie prawa w swojej pracy z drugiej (Pichlak, 2012). Nauczyciel powinien wskazać studentom korzyści z przestrzegania prawa i sankcje związane z jego złamaniem oraz sposoby jego stosowania przy wykonywaniu różnych zawodów prawniczych. Powinien nauczać studentów i powtarzać z nimi wiadomości dotyczące prawd uniwersalnych w prawie, robiąc to z pokorą i bez niechęci przez studentów pompatyczności (Philippe, 2003). Nauczyciel powinien przekazać studentom wartości (Philippe, 2003), jakimi powinni się kierować przy rozumieniu i wykładni prawa w późniejszym życiu, będą to np. zasady prawa czy jego cele.

WYMAGANIA WEWNĘTRZNE

Wewnętrzne warunki dotyczące nauczania studentów prawa wynikają z wiedzy, sytuacji psychicznej, fizycznej, społecznej i kulturowej samego nauczyciela. Nauczyciel akademicki uczący prawa jest naukowcem w swojej dziedzinie, staje się ekspertem, którego wiedza powinna być specjalistyczna. Część nauczycieli akademickich chętnie podejmuje się nauczania studentów, a część jest do tego przymuszana przez system wymagający odrobienia określonej liczby godzin, co wpływa na jakość nauczania (Philippe, 2003).

Wiedza nauczycieli akademickich rozwija się i powinna być aktualizowana z każdym rokiem pracy ze studentami. Dotyczy to zarówno nauczanego przedmiotu, jak i metod postępowania ze studentami. Względem nauczanego przedmiotu prawniczego wynika to z faktu, że obok elementów względnie niezmiennych, np. zasady i podstawowe pojęcia, wymagających raczej powtórzenia i ewentualnie uzupełnienia, składają się na niego elementy szybko nowelizowane, np. normy szczegółowe, wymuszające śledzenie i uczenie się ich przez nauczyciela. Rozwój wiedzy o metodach postępowania ze studentami wypływa natomiast przede wszystkim z doświadczenia i obserwacji dotychczas nauczanych grup.

Warunki psychiczne nauczyciela wynikają z nastawienia do przedmiotu, do ludzi i do studentów, potrzeby nauczania, potrzeby wolności, postaw osobowościowych oraz motywacji, które mogą być pozytywne lub negatywne (Kwieciński i Śliwerski, 2010; Philipe, 2003), a także chorób psychicznych. Uwagi dotyczące tych warunków, opisane względem studentów, z odpowiednimi modyfikacjami będą odnosiły się także do nauczyciela. Nauczyciel jednak, choćby miał niską samoocenę, był sceptycznie nastawiony do przedmiotu lub zniechęcony do swojej pracy (Philipe, 2003) oraz bał się ludzi i studentów, czy nie miał motywacji, potrzeby nauczania lub pomocy innym, to nie powinien ujawniać tego poglądu i powinien zrobić wszystko, aby to nie miało wpływu na jakość nauczania (Philipe, 2003), mimo że może to być widoczne w niekontrolowanych gestach i postawach. Powyższe wiąże się z odpornością nauczyciela na stres i agresję, co jest warunkiem częściowo psychicznym, a częściowo fizycznym.

„Zrozumieć stres to znaczy uczynić pierwszy krok pozwalający zabezpieczyć się przed jego niekorzystnym wpływem, zwiększyć własny potencjał psychologiczny – po to, aby walczyć ze szkodliwymi zjawiskami związanymi ze stresem” (Merecz, 2005, s. 8). Celem radzenia sobie ze stresem nie jest tylko zmniejszenie jego poziomu, ale przede wszystkim umiejętne zarządzanie stresem w taki sposób, aby zwiększyć swoją wydajność i skuteczność (Eshelman, 2007). Strategia radzenia sobie ze stresem powinna być dopasowana do sytuacji (Merecz, 2005). Zgodnie z listą podaną przez E. R. Eshelman, konstruktywne sposoby radzenia sobie ze stresem to:

- rozmowa z przyjaciółmi, ale chodzi tutaj o osoby, które wspierają, a nie rywalizują,
- wykonywanie ćwiczeń fizycznych,
- relaks, głębokie oddechy i rozluźnienie się,
- próba spojrzenia na problem z innej perspektywy,
- próba podejścia do tego z humorem,
- zajęcie się swoim hobby lub zainteresowaniami, które rozładują napięcie i sprawiają przyjemność,
- zdrowa dieta,
- modlitwa, medytacja lub wzbogacenie życia duchowego,
- próba skoncentrowania się na rzeczach, które można kontrolować i akceptacja rzeczy, których nie można kontrolować (Eshelman, 2007).

Odprężająco działają również dopasowane wizualizacje. Jeżeli nauczyciel z rana zdenerwował się na lekcji, to po południu powinien w odprężeniu przywołać w pamięci zdarzenie, które wywołało konflikt. Wtedy z łatwością wymyśli rozwiązania problemu i opracuje program postępowania na przyszłość w podobnych sytuacjach.

Powstaje wtedy stan uczciwości wobec siebie, powodujący, że życie staje się coraz łatwiejsze, a reakcje dokonywane w sposób rozluźniony. Radzenie sobie ze stresem pomaga więc w radzeniu sobie z agresją i innymi trudnymi sytuacjami. Wizualizacje mogą być również niezwiązane z problemami nurtującymi nauczyciela, w jakiś sposób dla niego przyjemne, pozwalające skoncentrować się na ciele (Teml, 1997).

Odprężona psychika nauczyciela pozwala na prawidłowe budowanie relacji ze studentami w postaci częściowo władczej, a częściowo partnerskiej (Philipe, 2003), w zależności od czynności aktualnie dokonywanych na zajęciach. Nauczyciel będzie decydował o przebiegu procesu nauczania (Perrott, 1995) i nigdy nie będzie partnerem studenta w przypadku oceniania, ale możliwe jest to w przypadku dyskusji nad jakimiś praktycznymi zagadnieniami i przy rozwiązywaniu przypadków. Nauczyciel powinien motywować studentów prawa do myślenia, wskazując im możliwe poglądy na rozwiązanie danego problemu (Philipe, 2003). Nauczyciel przed ujawnieniem swoich poglądów na prawo, czasem wynikających także z jego przekonań politycznych, powinien stymulować studentów do samodzielnego uzyskania satysfakcjonującej wykładni prawa.

Inne pożądane postawy i cechy nauczyciela są związane z podjęciem ryzyka nauczania, ponieważ nauczyciel nie zna do końca materiału, z którego „rzeźbi” (Philipe, 2003, s. 8 i 115), nie zna biografii studentów, a może się jedynie domyślać ich elementów. Związane jest to z koniecznością prezentowania przez nauczyciela cech cierpliwości, odpowiedzialności za studentów, odwagi i odporności na krytykę, które pozwolą mu podjąć działania na rzecz usamodzielnienia studenta (Philipe, 2003). Nauczyciel powinien być osobą twórczą, poszukującą, tworzącą nowe metody i rozwiązania pedagogiczne, ciągle doskonalącą swoją pracę i dostosowującą ją do aktualnych wymagań uczelni (Kukla, Duda i Czerw-Bajer, 2011).

Warunki fizyczne nauczyciela mają postać możliwości pamięciowych, głosowych, związanych z uwagą, koncentracją, myśleniem, próbą indywidualnego podejścia, umiejętnościami technicznymi i dotyczącymi notowania oraz umiejętnościami uczenia się i nauczania studentów (Kwieciński i Śliwerski, 2010). Wszystkie te umiejętności i warunki nauczyciel, także prawa, powinien ćwiczyć i rozwijać zgodnie z już posiadanymi umiejętnościami uczenia się. Częściowo są one zbieżne z tym, co zostało już napisane względem studentów. Nauczyciel jednak w zależności od umiejętności pamięciowych powinien robić sobie bardziej lub mniej szczegółowe notatki – tutaj mniej szczegółowe notatki mogłyby także mieć formę mapy myśli. Funkcję notatek mogą pełnić także prezentacje multimedialne wyświetlane studentom, których jakość zależy od umiejętności technicznych nauczyciela. Zanotowane przez nauczyciela też powinno zostać to, co zostało wykonane, a co nie i do czego należy wrócić. Prowadzenie zajęć w formie wykładu wymaga od nauczyciela bardzo dobrej kondycji głosowej, ale już referaty czy prace w grupach, a nawet rozwiązywanie przypadków pozwala na odpoczynek. Taka zmiana formy nauczania pozwala przyciągać uwagę studentów i samego nauczyciela, może zostać spostrzeżona przez studentów jako próba indywidualnego podejścia do nich.

Nauczyciel funkcjonuje w określonych warunkach społecznych dotyczących płacy, sytuacji materialnej, rodzinnej czy konieczności podjęcia pracy innej niż związanej z nauczaniem, co również wpływa na jakość nauczania. W zależności od wy-

konywanej dodatkowej pracy, jeśli będzie ona związana z prawem, to może pomóc nauczycielowi na połączenie podczas zajęć teorii z praktyką. Dużym zagrożeniem dla prawidłowości nauczania jest jednak sytuacja, gdy przemęczony nauczyciel, który ma jeszcze obowiązki rodzinne i domowe, może nie mieć czasu na prawidłowe przygotowanie do zajęć, a podczas zajęć być sfrustrowanym lub nawet wybuchowym.

Powyższe związane może być także z kulturą osobistą nauczyciela wyniesioną z domu i nabytą w inny sposób. Nauczyciel prawa powinien odznaczać się również kulturą prawną i ją przekazywać studentom nie tylko w sposób werbalny, ale także swoją postawą etyczną. Nauczyciel powinien przestrzegać prawa i mieć do niego szacunek.

ZAKOŃCZENIE

Sprostanie wszystkim opisanym warunkom dotyczącym nauczania studentów prawa wymaga od nauczyciela ich zrozumienia i dobrania odpowiednich metod uwzględniających cechy przedmiotu prawa.

Artykuł miał na celu opisanie zewnętrznych, czyli niepochodzących od nauczyciela i wewnętrznych, czyli wychodzących z wnętrza nauczyciela warunków nauczania w odniesieniu do studentów prawa, akcentując, że na wymogi te wpływa dodatkowy warunek dotyczący specyfiki przedmiotu. Zewnętrzne warunki zostały podzielone na te niepochodzące od studentów i pochodzące od nich. Do pierwszej grupy należą warunki wynikające ze specyfiki przedmiotu i jego rozwoju, z aktów prawnych dotyczących nauczania w ogólności i nauczania studentów prawa, ustanowione przez władze państwowe i władze wewnętrzne uczelni (w tym nakaz korzystania z dostępnej technologii), a także polecenia przełożonych oraz reguły moralne. Do drugiej grupy należą wiedza, warunki psychiczne w postaci nastawienia do przedmiotu i do nauczyciela, potrzeby wolności, bycia prowadzonym i akceptacji oraz motywacji, stresu, agresji, postaw osobowościowych, a także chorób psychicznych, warunki fizyczne dotyczące możliwości pamięciowych, związanych z koncentracją, myśleniem, notowaniem, ze sposobem uczenia indywidualnego, warunki społeczne, rodzinne, zawodowe i kulturowe studentów. Wewnętrzne warunki zależą od samego nauczyciela i są lustrzanym odbiciem warunków zewnętrznych pochodzących od studentów. Ciało i psychika w określonych warunkach społecznych i kulturowych stanowią jedno i powinny być traktowane z jednakową uwagą zarówno przez studentów, jak i u nauczycieli (Teml, 1997).

Całość rozważań prowadzi do wniosku, że ustalenie warunków dotyczących nauczania studentów prawa wraz z odniesieniem do nich odpowiednich metod nauczania jest krokiem w kierunku idealnego nauczania. Umiejętność radzenia sobie z nimi przez nauczyciela jest bardzo ważna, ponieważ jej brak może doprowadzić do wypalenia zawodowego, w szczególności kiedy nauczyciel jest oddany swojej pracy i emocjonalnie w nią zaangażowany (Majchrzak, 2011). Ponadto wszystkie te wymagania dotyczące nauczania wpływają na proces oceniania.

BIBLIOGRAFIA

1. de Bono, E. (1995). *Naucz swoje dziecko myśleć*. Warszawa: Świat Książki.
2. Dembińska, E. (2017). *Epizody ryzykownych zachowań u studentów – wskazówki praktyczne*. Pobrano z lokalizacji <http://www.konstelacja.lwa.pl>.
3. Dunaj, B. (Red.). (1996). *Słownik współczesnego języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo WILGA.
4. Eshelman, E. R. (2007). *Jak zwalczyć stres i osiągnąć pełen relaks? Trening*. Wydanie V. Warszawa: Sensus.
5. Garlicki, L. (2002). W: A. Turska, *Humanizacja zawodów prawniczych a nauczanie akademickie*. (strony 147-149). Warszawa: LIBER.
6. Henderson, J. (2005). *Pamięć i zapominanie*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
7. Kukła, D., Duda, W. i Czerw-Bajer, M. (2011). *Osoby niepełnosprawne w systemie edukacji i poradnictwa zawodowego*. Warszawa: Difin.
8. Kwieciński, Z. i Śliwerski, B. (Red.). (2010). *Pedagogika 2*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
9. Machaj, Ł. (2018). *Ustne podsumowanie spotkania z dnia 13 grudnia 2018 r.* (notatki własne).
10. Majchrzak, I. (2011, 287, strony 137-146). Wypalenie zawodowe u nauczycieli akademickich. *Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis (FPUTS)*.
11. Merecz, D. (2005). *Jak zwiększyć swój potencjał, by lepiej radzić sobie ze stresem*. Łódź: Oficyna Wydawnicza Instytutu Medycyny Pracy im. prof. Nofera.
12. Nalaskowski, S. (1999). *Metody nauczania*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
13. Osiatyński, W. (2002). Czy każdy prawnik musi być uczniem? W: A. Turska, *Humanizacja zawodów prawniczych a nauczanie akademickie* (strony 67-72). Warszawa: LIBER.
14. Perrott, E. (1995). *Efektywne nauczanie*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
15. Philipe, M. (2003). *Moralne wybory nauczycieli. Etyka i pedagogika*. Warszawa: Fraszka Edukacyjna.
16. Pichlak, M. (2012). Wprowadzenie. W: M. Pichlak, *Profesjonalna kultura prawnicza* (strony 7-16). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
17. Pużyński, S. (2007). *Choroba psychiczna – problemy z definicją oraz miejscem w diagnostyce i regulacjach prawnych*. Pobrano z lokalizacji http://www.psychiatriapolska.pl/uploads/images/PP_3_2007/Puzynski%20s299_Psychiatria%20Polska%203_2007.pdf.
18. Rogers, B. (2014). *Jak radzić sobie ze stresem*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN S.
19. Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 14 listopada 2018 r. w sprawie charakterystyk drugiego stopnia efektów uczenia się dla kwalifikacji na poziomach 6-8 Polskiej Ramy Kwalifikacji (Dz. U. poz. 2218).
20. Safjan, M. (2002). W: A. Turska, *Humanizacja zawodów prawniczych a nauczanie akademickie* (strony 151-155). Warszawa: LIBER.
21. Stelmachowski, A. (2002). Paradygmaty wiedzy prawniczej. W: A. Turska, *Humanizacja zawodów prawniczych a nauczanie akademickie* (strony 157-158). Warszawa: LIBER.
22. Strelau, J. i Doliński D. (2010). *Psychologia akademicka. Podręcznik Tom 2*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne Sp. z o.o.
23. Teml, H. (1997). *Relaks w nauczaniu*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
24. Tylewska-Nowak, B. i Dykciak, W. (2013). *Student z niepełnosprawnością w szkole wyższej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
25. Uchwała nr 136/XI/2015 Rady Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego z dnia 23 listopada 2015 r. w sprawie strategii rozwoju Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii na lata 2015-2020. Pobrano z lokalizacji: https://prawo.uni.wroc.pl/sites/default/files/attachments/page/Uchwa%C5%82a%20XI_136_strategia_WPAE.pdf.
26. Uchwała Nr 26/2015 Senatu Uniwersytetu Wrocławskiego z dnia 25 marca 2015 r. w sprawie Regulaminu studiów w Uniwersytecie Wrocławskim. Pobrano z lokalizacji: <https://uni.wroc.pl/wp-content/uploads/2015/09/Regulamin-studi%C3%B3w-na-Uniwersytecie-Wroc%C5%82awskim.pdf>.
27. Ustawa z dnia 20 lipca 2018 r. - Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. (Dz. U. poz. 1668 z późn. zm.).
28. Ustawa z dnia 22 grudnia 2015 r. o Zintegrowanym Systemie Kwalifikacji (tekst jedn. Dz. U. z 2018 r. poz. 2153 z późn. zm.)
29. Wróblewska, W. (2012, 1(43)). Metody pracy ze studentami w kontekście efektów określonych w Krajowych Ramach Kwalifikacji dla Szkolnictwa Wyższego. *E-mentor*. Pobrano z lokalizacji: <http://www.e-mentor.edu.pl/artykul/index/numer/43/id/897>.
30. Zarządzenie nr 18/2017 Dziekana Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego z dnia 27 lipca 2017 r. w sprawie monitorowania obecności na zajęciach na Wydziale Prawa, Administracji i Ekonomii

UWr. Pobrano z lokalizacji: https://prawo.uni.wroc.pl/sites/default/files/attachments/page/Zarz%C4%85dzenie_18_Dziekana_WPAE.pdf.

31. Zarządzenie nr 42/2016 Dziekana Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego z dnia 22 listopada 2016 r. w sprawie elementów wydziałowego systemu zapewniania jakości kształcenia. Pobrano z lokalizacji: https://prawo.uni.wroc.pl/sites/default/files/attachments/page/Zarz%C4%85dzenie_42%281%29.pdf.
32. Zieliński, A. (2002). W A. Turska, *Humanizacja zawodów prawniczych a nauczanie akademickie* (strony 159-165). Warszawa: LIBER.